

ӘОЖ 340.1; 321.01

¹А.М. Каратаева*, ²А. Жансарбаева

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, з.ғ.к., доцент, Қазақстан, Алматы қ.

²Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,

6М030100 «Заңтану» мамандығының 1 оқу жылының магистранты, Қазақстан, Алматы қ.

*E-mail. karataeva_80@mail.ru

Демографиялық үдерістердің мемлекет функциясының объектісі ретіндегі теориялық аспектілері

Осы мақалада қазіргі кездегі демографиялық проблемалар талданған. Сонымен қатар мақалада депопуляцияның туындауы секілді, туылым, өлім, өмір сүру ұзақтығы, көші-қон мәселелері жете зерттелген. Мақалада демографиялық үдерістерді мемлекет тарапынан реттеу ерекшеліктері қарастырылады. Сондай-ақ ҚР-дағы демографиялық проблемаларды шешудегі мемлекеттің рөлі айқындалған. Авторлар демографиялық мәселелерді шешу үшін мемлекеттің қызметін әрі қарай жетілдіру бойынша ұсыныстар жасауға нұсқама берген.

Түйін сөздер: демография, депопуляция, демографиялық қауіпсіздік, мемлекет, мемлекеттің функциясы.

A.M. Karatayeva, A. Zhansarbayeva

Demographic processes as the object function of the state: theoretical aspects

This article discusses the problems of demography. The authors examine the concept and causes of depopulation, investigate problems of fertility, mortality, life expectancy, migration. The article also discusses the features of state regulation of demographic processes in the Republic of Kazakhstan. The authors suggest recommendations for further improvement of the state.

Keywords: demography, depopulation, demographic security, the state, the function of the state.

A.M. Karatayeva, A. Zhansarbayeva

Демографические процессы как объект функции государства: теоретические аспекты

В данной статье рассматриваются проблемы демографии. Авторы статьи рассматривают понятие и причины возникновения депопуляции, исследуют проблемы рождаемости, смертности, продолжительности жизни, миграции. В статье также рассматриваются особенности государственного регулирования демографических процессов в РК. Авторами предложены рекомендации по дальнейшему совершенствованию деятельности государства в решении демографических проблем.

Ключевые слова: демография, депопуляция, демографическая безопасность, государство, функция государства.

Қазақстан мемлекеті халықтың, әрбір адамның және әрбір отбасының тіршілік сапасын көтеру барысында, әл-ауқатын жақсартуды көздейтін және оны белгілейтін демографиялық үдерістерге қатысты атқарушы және заң

шығарушы биліктердің әрекет етуіне байланысты әлеуметтік мемлекетті құру жолында.

Қазіргі адамзат ауқымды әрі көлемді мәселелердің алдында тұр. Адамзаттың басынан көшіріп жатқан бұл кезең жаһандану кезеңі деп

аталады. Бұл кезеңнің ерекшелігі ол қоғамның барлық салаларын қамтиды. Жаһандану үдерісі барлық халықтардың әлемдік нарыққа, саудаға, ынтымақтастыққа көшуімен пайда болды. Көптеген еңбектерде жаһанданудың пайда болуын экономикамен тығыз байланыстырады. Біздің ойымызша, ол тек экономика саласын қамтып қоймай, сонымен қатар саясатты, экологияны, әлеуметтік салаларды да қамтиды.

Елдің қазіргі және болашақтағы қауіпсіздігін қамтамасыз етумен тығыз байланысты өзіне тән белгілері бар:

- депопуляция жалпы мемлекеттік сипатта болады, себебі халық санының ұдайы өнімі көрсеткіштерінің түбегейлі өзгеруіне негізделген;

- депопуляция – ұзақ уақыттағы құбылыс және одан тез арада шығу үшін әлеуметтік-экономикалық жақсарту шаралары негізделмеген;

- депопуляция дамыған әлем елдеріне тән халықтың тіршілік ету санының өсуімен емес, төмендеуіне негізделіп отыр;

- депопуляция елдегі демографиялық жағдайдың дағдарыстық екендігін көрсететін туылым көрсеткішінің төмен және өлім көрсеткіштерінің жоғары болуына негізделіп отыр.

Мемлекеттің демографиялық функциясы өз дамуында бірнеше кезеңді басынан өткізді:

- 1) демографиялық функцияның мемлекеттің ішкі функциясының құрамдас бір бөлігі ретінде өмір сүруі және іске асуы. Бұл кезеңде мемлекеттің демографиялық функциясы туылымды, өлімді, көші-қонды, халықтың араласуын есептеуші, тіркеуші, бақылаушы рөлін ғана атқарады. Бұл кезең демографиялық функцияның бәсең, әлі күш ала қоймаған сырттан бақылау, араласпау, үнсіз танбалау іс-әрекеттері арқылы іске асқан кезең еді;

- 2) өз дамуының екінші кезеңінде бұл функция демографиялық үдерістерге тікелей араласып, оған мемлекеттің жалпы мәні мен саясатына сай іс-қимылдар жасауға тырысты. Айталық көші-қонды реттеуге, адам жасын ұлғайтуға және адам санын көбейтуге арналған шараларды іске асыруға тырысты;

- 3) бұл кезеңнің ерекшелігі мемлекет демографиялық үдерістерді толығымен бақылауға алуға және басқаруға әрекет жа-

сайды. Бұл кезеңде демографиялық хал-ахуал мемлекеттің демографиялық саясатының және оның демографиялық заңдарының іске асуының нәтижесі ретінде көрініс табады.

Заманның талабына сәйкес демографиялық проблемалар алдыңғы қатарға шығып, мемлекеттің басты проблемасына айнала бастады. Адами ресурстар (еңбек, көші-қоны), туылым көрсеткіштері мен өлім деңгейі қазіргі мемлекеттердің дамуына ықпал етуде. Мемлекеттің демографиялық үдерістерді реттеудегі рөлі күшейді. Ендігі ретте мемлекеттің әлеуметтік функциясының көлеңкесінде қалған демографиялық мәселелерді жеке мемлекеттің функциясы етіп қарастыратын кез келді. Біздің ойымызша, халық саны процесін басқару және тиімді демографиялық саясат жасау мемлекеттің міндеті.

Мемлекеттің бұл функциясы елдің демографиялық қауіпсіздігін қамтамасыз етуі керек. Сонымен қатар мемлекет демографиялық сараптамалар жүргізу арқылы туылымды, өлімді, көші-қонды қатаң бақылауға алуы қажет, сонымен бірге аталған функция неке мен отбасы, ана мен баланың жағдайын көтермелеуге бағытталған қызметтерді қамтуы тиіс.

Аталған мәселе елімізде мемлекеттік қауіпсіздікті қамтамасыз ету аясында бұрын соңды болмаған демографиялық қауіпсіздік ұғымын енгізуге мүмкіншілік жасайды.

Жалпылама анықтамаларға сәйкес демографиялық қауіпсіздік деп сыртқы факторлардың әсерінсіз халықтың ұдайы өсуімен мемлекеттік геосаясаттық мүдделерін адами ресурстармен қамтамасыз ету үшін жеткілікті болатын демографиялық үдерістердің жағдайын айтамыз. Демографиялық қауіпсіздік – ол жастық жыныстық, этникалық көрсеткіштеріне сәйкес мемлекеттің ұлттық мүдделеріне сай келетін мемлекеттің біртұтастығын, тәуелсіздігін, егемендігін сақтауды қамтамасыз ететін популяциялық қызмет етуі мен дамуы болып табылады.

Демографиялық қауіпсіздіктің ішкі жағы өмір сүруге ұмтылыс, қырылып өліп қалу, өзін-өзі сақтау, жеткілікті түрде халықтың өсіп-өнуі, демографиялық дамуы, демографиялық дағдарыс, депопуляция сияқты және т.б. анықтамалардан көрініс табады. Бұл жерде ең негізгі қауіптісі созылмалы және

терең депопуляция нәтижесіндегі қырылып өлу шығар. Ал көші-қон үдерісі болса, популяцияның сақталуына емес, этносоциалды түрде өзгеруіне әкеліп соғады. Мұндай жағдайда белгілі бір уақыттан кейін елдің халқы этникалық және генетикалық тұрғыдан түбегейлі өзгере бастайды.

Демографиялық қауіпсіздіктің сыртқы жағы мемлекеттің аумағының халықпен қамтылуы, оның шекарасының қорғалуы, қауіпсіздік ыңғайымен қолдау, экономиканы жеке өзінің еңбек ресурстарымен қамтамасыз ету және т.б. сияқты адами (көшіп-қону, еңбек) ресурстардың жиынтықтарын қалыптастырудан тұрады. Сондықтан да ұлттық қауіпсіздікті барлық оның бағыттары бойынша қамтамасыз ету үшін демографиялық фактор бар жағынан жеткілікті болуы қажет.

Сонымен, демографиялық қауіпсіздіктің мәні мен халықтың ұдайы өсуі бұзылатын және ұлттық қауіпсіздіктің жеткілікті деңгейі қамтамасыз етілмейтін демографиялық даму көрсеткіштерінің өзгеруінен көрініс табатын ішкі және сыртқы қауіпке қарсы тұрудан тұрады.

Демографиялық үдерістердің мемлекет қауіпсіздігіне әсері өте күшті. ХХІ ғасырда Қазақстанның мемлекеттілігін сақтап қалу үшін демографиялық фактор шешуші болып отыр. Оның маңыздылығының үш бағыты бар:

- Қазақстанның мемлекеттік және ұлттық қауіпсіздігін қамтамасыз ету;
- елдің аумақтық біртұтастығын және егемендігі мен тәуелсіздігін сақтау;
- Қазақстан Республикасының геосаясатын нығайту.

Демография саласындағы мемлекеттің функциясы келесідей қызметтердің атқарылуын қамтуы қажет:

- елде әрбір он жыл сайын халық санағы өтеді. Ол мемлекеттің барлық қызметтерін атқаруда негізгі мәселе болып табылады;
- мемлекет өзінің демографиялық мәселелерін реттеуде алдыңғы өткен тарихи демографиялық үдерістерді реттеудің нәтижелерін қазіргі таңдағы демографиялық үдерістерді мемлекеттік құқықтық реттеу әдістерін салыстыруы қажет, соның нәтижесінде қандай құқықтық олқылықтар мен қандай құқықтық жетістіктерге жеткендігін саралауы тиіс;

- халық санының өсіп-өнуі мемлекетіміздің заңнамаларының жетілдірілуі арқылы қамтамасыз етіледі. Мемлекет әлеуметтік, демографиялық үдерістерді реттейтін заңдарды жинақтауы қажет. Мысалы, демографиялық сараптама жүргізу туралы заңнамалар қабылдануы тиіс. Мемлекетіміз әлемдік стандарттарға сәйкес халықтың әлеуметтік қорғалуы туралы әртүрлі бағдарламаларды қабылдау қажет. Аталған бағдарламалар ұзақ уақытты қамтуы керек. Сонымен қатар Қазақстан Республикасы Конституциясының 4-бабына сәйкес адамның құқықтары мен негізгі бостандықтарын қорғау саласындағы халықаралық шарттарды да негізге алу қажет;

- мемлекет өзінің әлеуметтік-демографиялық үдерістерді реттеуде нақты функцияларын анықтауы қажет. Соның нәтижесінде нақты демографиялық үдерістерді жүзеге асыруда мемлекеттік билік органдарының құрылымдары мен қызметтерін жетілдіруі керек. Мемлекеттік билік органдарында еліміздің демографиялық мәселелерімен айналысатын білікті мамандар кадрларын жетілдіру керек.

Халық санының өсуі мен дамуын зерттеу қоғам өмірінің барлық салаларын мемлекеттік басқару үшін маңызы бар. Демографиялық үдерістердің өзгеруімен, мемлекеттің де маңызды экономикалық, саяси, әлеуметтік жақтары өзгереді.

Демографиялық үдерістерді біртекті қарастыру тек ғылыми қызығушылықты ғана қамтымай, ол сонымен қатар тиімді демографиялық саясат шараларының жүйесін жасау үшін де маңызды болып табылады. Мысалы, мемлекеттің қауіпсіздігі үшін келесі әлеуметтік-экономикалық және демографиялық үдерістердің өсу динамикасы маңызды болып келеді. Туылым және өлім деңгейі, жыныстық-жастық құрылымы, еңбекке қабілетті жастағы халықтың білімі және кәсіптік-біліктілік деңгейі, еңбекке қабілетті жастағы халықтың салмағы мен оның еңбекпен қамтылу дәрежесі, аумақтық көші-қоны және халықтың орналасуы және т.б.

Елдің экономикасы қалай дамиды, әлеуметтік салада соған қарап қалыптасады.

Еліміз тәуелсіздік алғаннан бері мемлекетіміздің демографиялық даму проблемаларына үлкен назар аударыла бастады. ХХ ғасырдың

аяғында мемлекеттік билік органдары мен басқару жүйесінде демографиялық жағдайға және оның дамуына бақылау жасау, демографиялық саясат шаралары кешенін өңдеу және жүзеге асыру жауаптылығы жүктеле бастады.

Қазіргі кездегі мемлекеттік билік күннен-күнге халық санының өсіп-өнуіне үлкен назар аударуда. Адам санын есептеу мемлекетке өзінің әлеуметтік функцияларын атқару үшін қажет. Ол өз кезегінде барлық еңбек ресурстарын анықтайды, сонымен қатар әлеуметтік даму саласында белгілі бір шешім қабылдау үшін және басқа мемлекеттің функцияларын орындау үшін негіз болып табылады.

Халықтың туылым мен өлім көрсеткіштерінің жақсы жаққа өзгеруіне, көші-қон мәселелерін шешуде мемлекет функциясының рөлі зор. Демографиялық үдерістер адамның еркінен пайда болмайды. Мемлекет пен құқықтың өзара әрекет етуі өте күрделі үдеріс. Демографиялық үдерістерді жүйелі және жан-жақты талдау үшін мемлекеттік билік қажет. Мемлекеттің әлеуметтік және басқа да функцияларын атқаруда демография өте ауқымды фактор болып табылады. Қазіргі кезде мемлекет функциясы ішінде демография функциясы өте күрделі болып отыр. Себебі қоғамның қажеттілігін қанағаттандыру үшін жаңа, бұрын соңды болмаған функциялар қалыптасуда.

Қазіргі дүниежүзі жаһандану кезеңін бастан кешіріп, экономикалық дағдарыстың тұғырында тұрған қоғам үшін, әлеуметтік үдерістерді оның ішінде демографиялық үдерістерді реттеуде мемлекетпен оның функциясының рөлін күшейту талап етіліп отыр. Мемлекет тарапынан қабылданып жатқан әртүрлі демографиялық стратегияларды мемлекеттік саясаттың ең негізгісі деп біліп, оны жүзеге асыруға көшу керек. Нарықтық заманға көше бастағанда мемлекеттің ең негізгі экономикалық мақсаты еңбек өндірісін нығайту арқылы халықтың әл-ауқатын көтеру болған. Қазақстан Республикасы халқының тіршілігін жақсарту үшін экономиканы тұрақтандыру, бәсекелестікті дамыту, халықты жұмыспен қамтуды белгілейтін еңбек және ақша нарықтарын жасауды көздеген. Жалақының көтерілуін қамтамасыз ету кедейшілікпен күресу және әлеуметтік қорғандың бірден-бір амалы ретінде

көрсетілген. Бұл мәселелердің барлығы жүзеге асырылған жоқ.

Жаһандану кезеңіне мемлекеттің әлеуметтік функциясы, нарықтық экономиканың талаптарына сай келмейді. Халықты әлеуметтік қорғауда әртүрлі мекемелердің қызметін жақсарту қажет. Олардың басты мақсаты халықты жұмыспен қамту болу керек.

Бұл аталған мемлекеттің алдына қойған міндеттердің бір ғана бөлігі.

Халықтың демографиялық даму көрсеткішін білмей, елдің ұлттық құрамының қалай өзгергенін анықтау мүмкін емес.

Халық санының өсуі мен дамуын зерттеу қоғам өмірінің барлық салаларын мемлекеттік басқару үшін маңызы бар. Демографиялық үдерістердің өзгеруімен, мемлекеттің де маңызды экономикалық, саяси, әлеуметтік жақтары өзгереді.

Демографиялық үдерістерді құқықтық және саяси құралдар арқылы басқаруға болады. Мемлекеттің демографиялық үдерістерін елдегі туылым, өлім және көші-қон мәселелері құрайды.

Қазіргі Қазақстан жағдайында заңи тұрғыда аталған демографиялық үдерістерді нақты түрде реттеу қажет. Туылым, өлім, көші-қон мәселелері бүгінгі таңда көлемі жағынан да, дәрежесі жағынан да үлкен проблемалардың бірі болып табылады. Заманның ағымы осы мәселелерді құқықтық реттеуді талап етті. Соның нәтижесінде осы үдерістерді реттейтін бірқатар нормативтік-құқықтық актілер қабылданды.

Қазіргі жаһандану кезеңінде Қазақстан үшін бұрын соңды құқықтық реттеу аясынан тыс болған қатынастарды реттеуге бағытталған жаңа заңдарды қабылдау қажеттілігі байқалып отыр.

Мемлекетіміз демографиялық үдерістерді шешуге бағытталған нормативтік-құқықтық актілерді қабылдауда басқа шетел мемлекеттерінің тәжірибесін пайдаланса жақсы болар еді.

Демографиялық жағдайдың ушығуы және халық саны саласындағы мәселенің болуы, жақсы ғылыми негізделген демографиялық саясатты бекітетін, оның жүзеге асырылуын мақсат еткен құқықтық актінің қабылдануын талап етеді. Демографиялық саясаттың басты бағыттары мен мақсаттары бойынша, мұндай актіні жасау мен қабылдауда демографтардың,

экономистердің, әлеуметтанушылардың, медицина қызметкерлерінің, психологтардың нақты ұсыныстары жоқ екендігі байқалды. Бұл мәселені шешуге, ең біріншіден, солар атсалысуы қажет. Ал заңгерлер олардың шешімдеріне құқықтық нысан беріп, оның тиімділігін арттыратын заңи кепілдіктерді жасау қажет.

Жалпы айтқанда, еліміздің демографиялық саясаты бар бірқатар демографиялық үдерістерді реттейтін заңнамаларымызда бар, енді қалып тұрғаны оны жүзеге асыру.

Жаһандану кезеңінде мемлекеттің ең басты функцияларының бірі өз азаматтарын әлеуметтік қорғау болып табылады. Демографиялық мәселе әлеуметтік мәселемен тығыз байланысты, сол себептен де мемлекет өз тарапынан әлеуметтік мәселелерді де шешу қажет. Оларға: халықтың өмір сүру ұзақтығы мен денсаулығы, халықтың жұмыспен қамтылуы, тіршілік деңгейі мен кедейшілік, білім беру және денсаулықты сақтау және т.б. жатады.